

Aleksander Sielicki (KUBAŃSKI UNIwersYTET PAŃSTWOWY W KRASNODARZE)

ORCID: 0009-0008-6705-4974

Kościół rzymskokatolicki w Krasnodarze w pierwszej połowie XX wieku*

DOI: 10.25951/14259

STRESZCZENIE

W artykule zaprezentowano działalność parafii rzymskokatolickiej w Krasnodarze/Jekaterynodarze w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. Zarysowano również historię budowy kościoła, przedstawiono proboszczów oraz omówiono strukturę etniczną społeczności katolickiej w mieście, na którą składali się początkowo przede wszystkim Polacy, od końca zaś XIX w. także Ormianie. Tekst skupia się na działalności kościoła w Krasnodarze w pierwszych dwóch dziesięcioleciach po objęciu władzy na południu Rosji przez bolszewików, aż do czasu zamknięcia kościoła w 1937 r. Główną bazą źródłową dla napisania artykułu stanowiły materiały archiwalne przechowywane w archiwum państwowym w Krasnodarze.

SŁOWA KLUCZOWE: Polacy na Kaukazie, Krasnodar, Kościół katolicki, bolszewicy, polityka antyreligijna w Rosji.

SUMMARY

The Roman Catholic Church in Krasnodar in the 1920s and 1930s

The article presents the activities of the Roman Catholic parish in Krasnodar/Yekaterinodar in the 1920s and 1930s. It also outlines the history of the church's construction, introduces the parish priests and discusses the ethnic structure of the Catholic community in the city, which initially consisted primarily of Poles and, from the late 19th century, also Armenians. The text focuses on the activities of the Krasnodar church in the first two decades after the Bolsheviks

* Artykuł powstał w wyniku realizacji projektu *Polacy na Kaukazie Północnym w świetle materiałów archiwalnych – edycja źródeł*, nr NPRH/DN/SP/494732/2021/10, finansowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

took power in southern Russia, until the church was closed in 1937. The article is based on the archival materials stored in the Krasnodar State Archive.

KEYWORDS: Poles in the Caucasus, Krasnodar, Catholic Church, Bolsheviks, anti-religious policy in Russia.

Historia Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji jest interesującym tematem badawczym, ponieważ odzwierciedla specyfikę rozwoju struktur kościelnych często w warunkach niesprzyjających, a niekiedy otwarcie wrogich. Na przestrzeni wieków Kościół rzymskokatolicki stawał w obliczu różnych wyzwań związanych np. z polityką państwa, różnicami kulturowymi czy konkurencją religijną. Ważne znaczenie dla tej tematyki mają analizy aspektów etno-socjalnych, a także poznanie specyfiki życia religijnego poszczególnych społeczności rzymskokatolickich. W związku z tym badanie historii katolicyzmu w zachodniej części Kaukazu Północnego stanowi ważny element w budowaniu kompleksowego wyobrażenia o dziejach Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji. Celem niniejszej pracy jest prześledzenie głównych etapów historii parafii rzymskokatolickiej w Krasnodarze (byłym Jekaterynodarze), ustalenie cech jej składu etno-socjalnego, stosunków międzykonfesjonalnych, a także możliwości adaptacji religijnej, oporu i interakcji w warunkach gwałtownej transformacji rosyjskiego ustroju państwowego w pierwszych dziesięcioleciach XX w.

Krasnodar (od 1793 do 1920 r. – Jekaterynodar) został założony przez Kozaków czarnomorskich, których trzon stanowili byli Kozacy zaporoscy¹. Miejscowość powstała jako miasto wojskowe, co spowodowało specyficzną izolację – osoby niebędące wojskowymi nie mogły bowiem posiadać nieruchomości na jego terenie. Dopiero po utworzeniu Kubańskiego Wojska Kozackiego² i obwodu kubańskiego (1860) oraz zakończeniu wojny kaukaskiej (1864) Jekatery-

¹ Początki Czarnomorskiego Wojska Kozackiego sięgają 1787 r., kiedy zaczęto organizować Kozaków z byłego Wojska Wiernych Zaporozców. Początkowo wydzielono im ziemię między południowym Bugiem a Dniestrem, ale już w 1792 r. przeniesiono ich, w liczbie ponad 14 tys. osób, nad Kubań. Następnie kilkakrotnie skład Kozaków czarnomorskich zwiększał się w wyniku licznych przesiedleń. Ich podstawowym celem była ochrona rosyjskich kolonistów przed napadami miejscowych ludów adygejskich.

² Kubańskie Wojsko Kozackie powstało w 1860 r. w wyniku połączenia Wojska Czarnomorskiego i Kaukaskiego Wojska Liniowego. Zajmowało ono ziemie obecnego Kraju Krasnodarskiego, Republiki Adygeja, zachodniej części Kraju Stawropolskiego, południowej części obwodu rostowskiego, a także część Karaczajo-Czerkiesji. Na czele wojska stał ataman nakazny, który był jednocześnie naczelnikiem obwodu kubańskiego i posiadającym w czasie pokoju prawa gubernatora, w czasie wojny zaś prawa dowódcy dywizji. Przed I wojną światową Kozacy stanowili nieco ponad 40% mieszkańców obwodu kubańskiego.

nodar przekształcony został w miasto cywilne (1867), zarządzane na podstawie zasad ogólnych i posiadające strukturę ludności typową dla wszystkich osad miejskich w Cesarstwie Rosyjskim. Na 1 stycznia 1867 r. w mieście mieszkało 14 167 osób, z czego 9632 stanowili Kozacy. Od tej pory ludzie ze wszystkich stanów, a także obcokrajowcy, mogli stać się obywatelami Jekaterynodaru, o ile nie stało to w sprzeczności z obowiązującym prawem ogólnopaństwowym. W związku z otwarciem się miasta i napływającymi osadnikami jego populacja zaczęła gwałtownie wzrastać. Jeżeli 1 stycznia 1881 r. liczyła ona 27 747 osób, to według pierwszego Wszechrosyjskiego Spisu Ludności przeprowadzonego 28 stycznia 1897 r. w Jekaterynodarze mieszkało już 65 606 osób. Wśród nich było 1009 katolików i 42 Ormian katolików³. Ich liczebność stopniowo się powiększała: w 1900 r. w Jekaterynodarze mieszkało 1591 przedstawicieli tej grupy wyznaniowej, w 1902 – 1621, w 1905 – 1883⁴.

W przeddzień wybuchu I wojny światowej Jekaterynodar był najludniejszym miastem na Kaukazie Północnym z dobrą infrastrukturą miejską. 1 stycznia 1914 r. w Jekaterynodarze mieszkało 107 360 osób, w tym 96 422 Rosjan, 4161 Ormian, 2344 Polaków, 1359 Niemców, 598 Żydów, 380 Gruzinów, 200 Tatarów (tj. przedstawicieli ludów turkijskich), 303 górali kaukaskich (tj. przedstawicieli ludów abchasko-adygejskich i nach-dagestańskich), 517 osób o innym pochodzeniu etnicznym, a także 1076 zagranicznych poddanych (tj. obcokrajowców)⁵.

Szczególne miejsce w mieście i regionie zajmowali przedstawiciele narodowości polskiej. Polacy w formacjach kozackich pojawiali się w mieście od momentu

³ Gosudarstwiennyj Archiw Krasnodarskogo Kraja (dalej: GAKK) ф. 252, оп. 2, д. 1760; *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, ред. Н.А. Тройницкий., т. 65, СПб. 1905: Кубанская область, s. 2–3, 58–61, 64–65; *Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи*, ред. И.Ю. Бондарь, Краснодар 1993, s. 132, 159, 211; *Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г.*, ред. В.Н. Ратушняк, Краснодар 1996, s. 340–346; В.В. Бондарь, *Войсковой город Екатеринодар. 1793–1867 гг.: Историко-культурная специфика и функциональная роль в системе городских поселений Российской империи*, Краснодар 2000, s. 103–105; Б.Е. Фролов, *Переселение Черноморского казачьего войска на Кубань*, „Historia Caucasica” 2005, Вып. 4, s. 76–77.

⁴ *Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1900 год*, Екатеринодар 1901, s. 10, ведомость № 4; *Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1902 год*, Екатеринодар 1903, s. 9, ведомость № 4; *Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1905 год*, Екатеринодар 1906, s. 11, ведомость № 4.

⁵ *Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1913 год*, Екатеринодар 1914, s. 14.

jego założenia. W następnych latach obecni byli w szeregach regularnych wojsk rosyjskich, a po wydaniu pozwolenia na możliwość osiedlania się w Jekaterynodarze osób niezwiązanych z armią doszło do ukształtowania się kolonii polskiej. Powody przyjazdu Polaków na Kaukaz Północny, poczynając od lat siedemdziesiątych XIX w., były bardzo różne. Przybywali tutaj ci, którzy pragnęli odmienić swój los, poszukując nowego miejsca osiedlenia. Ponadto istniejące odgórne ograniczenia w stosunku do osób pochodzenia polskiego na terenie Kraju Zachodniego w kwestii możliwości zajmowania stanowisk w administracji i sądownictwie⁶ miały znaczący wpływ na pojawienie się na tym terenie przedstawicieli inteligencji urzędniczej⁷. Wśród Polaków dominowali wojskowi i urzędnicy administracji carskiej, byli zesłańcy, krewni i znajomi zesłańców, którzy zdecydowali się pozostać tu na zawsze, absolwenci rosyjskich wyższych szkół wysłani na Kaukaz w celu podjęcia pierwszej pracy zawodowej, inteligencja – zwłaszcza techniczna, robotnicy i włościanie⁸. W końcu lutego 1872 r. biskup diecezji tyraspolskiej poinformował Departament Spraw Duchownych Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o tym, że w obwodzie kubańskim obecnych jest 4441 osób wyznania rzymskokatolickiego (3562 mężczyzn i 879 kobiet)⁹. Polacy robili kariery w wojsku, realizowali się w rzemiośle, handlu, medycynie, weterynarii, prawie, architekturze, kolejnictwie, zajmowali stanowiska urzędnicze w lokalnej administracji. Jak pisał rzymskokatolicki biskup tyraspolski Franciszek Ksawery von Zottmann w raporcie do Watykanu z 15 sierpnia 1882 r., Polacy w jego diecezji (ok. 40 tys. osób) to w większości żołnierze, a pozostali to lekarze, urzędnicy, nauczyciele, kupcy mieszkający w miastach. Było wśród nich wielu wiernych katolików, ale liczba małżeństw ze „schizmatykami” stale rosła¹⁰. Z kolei kubański geograf, meteorolog i krajoznawca Leonid Jakowlewicz Apostołow w 1897 r. pisał: „Поляки живут, главным образом, в городах, где они занимают различные

⁶ Zob. J. Legieć, K. Latawiec, *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 104–111; ciż, *Depolonizacja i rusyfikacja na prawobrzeżnej Ukrainie 1869–1880. Czasy generałów-gubernatorów Aleksandra Dondukowa-Korsakowa i Michajła Czertkowa (Historia i materiały)*, Kielce 2022, s. 174–182.

⁷ Analogiczne procesy były zauważalne np. na lewobrzeżnej Ukrainie. Zob. M. Mądzik, M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Lublin 2014, *passim*.

⁸ Szerzej zob.: G. Piwnicki, *Polacy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001, s. 185–186.

⁹ Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw (dalej: RGIA) ф. 821, оп. 1, д. 1466, к. 33–34.

¹⁰ Cyt. za: T.T. Chmielecki, *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1998, s. 268.

должности”¹¹ [„Polacy mieszkają przeważnie w miastach, gdzie zajmują różnorakie stanowiska”]. W *Обзоре Кубанской области по 1910 год включительно* starszyzna P.P. Orłow, charakteryzując ludność polską przebywającą na Kubaniu w 1909 r., odnotował, że „Поляки (3815 чел.) преимущественно живут в городах, неся различного рода должности или занимаясь торговлей и т.п... Вероисповедания – Римско-Католического”¹² [„Polacy (3815 osób) mieszkają głównie w miastach, obsadzając różne stanowiska lub zajmują się handlem itp... Są wyznania rzymskokatolickiego”]. Oprócz Polaków katolików w mieście mieszkali katolicy innych narodowości: Litwini, Niemcy, Czesi, Słowacy, Ormianie i inni¹³.

Jedną z najważniejszych spraw dla społeczności katolickiej w Jekaterynodarze była budowa w mieście kościoła rzymskokatolickiego. Do 1880 r. powstał tu murowany dom modlitwy, który ze względu na niewielkie rozmiary, z trudem mógł pomieścić wszystkich parafian, zarówno mieszkających w mieście, jak i tych przybywających na nabożeństwa z okolicznych miejscowości¹⁴. W tym czasie kapelanem wojsk obwodu kubańskiego był kanonik honorowy¹⁵ diecezji tyraspolskiej, pochodzący z Achalcychu¹⁶ Józef Kanumow. Przez wiele lat, od 1879 do 1893 r., starał się on o budowę kościoła w Jekaterynodarze. Wreszcie, 8 września 1893 r., odbyła się konsekracja budynku nowo powstałej świątyni, a 11 grudnia 1894 r. nastąpiło jej otwarcie¹⁷. Rzymskokatolicki kościół parafialny pw. Najświętszej Marii Panny Królowej Różańca w Jekaterynodarze, w wielu dokumentach określany jako „kościół polski”, znajdował się przy ulicy Grafskiej 14 (obecnie ul. Sowiecka) i był ważnym ośrodkiem życia społecznego katolików. Przy kościele otwarto

¹¹ Л.Я. Апостолов, *Географический очерк Кубанской области (извлечения)*, w: *Ландшафт, этнографические и исторические процессы на Северном Кавказе в XIX–начале XX века*, zebrał П.А. Кузьминов, Нальчик 2004, s. 563.

¹² *Обзор Кубанской области по 1910 год включительно*, ред. А.И. Кияшко, zebrał П.П. Орлов, Екатерионадар 1911, s. 80.

¹³ ГАКК, ф. 454, оп. 2, д. 4868, л. 2; А.И. Селицкий, *Поляки на Кубани: исторические очерки*, Краснодар 2008, s. 7–38, 62–69; tenże, *Общественно-культурные организации поляков Кубанской области и Черноморской губернии на рубеже XIX–XX вв.*, w: *Поляки в России: эпохи и судьбы*, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2009, s. 180; tenże, *Екатерионадарское римско-католическое общество пособия бедным как центр польской общественной жизни*, w: *Конфессиональные факторы в истории и культуре славянских народов и их соседей*, ред. Э.Г. Вартањян, О.В. Матвеев, Краснодар 2012, s. 182–200.

¹⁴ Памятная книжка Кубанской области на 1881 год, *Екатерионадар 1881*, s. 7.

¹⁵ Kanonik honorowy – tytuł honorowy przyznawany za pracę i zasługi w Kościele lokalnym.

¹⁶ Achalcych – współczesne Achalciche leżące w Samcche-Dżawachetii w Gruzji.

¹⁷ ГАКК, ф. 318, оп. 2, д. 1998, л. 1–5; А.И. Селицкий, *Поляки на Кубани*, s. 74–84.

3-letnią szkołę parafialną, początkowo dla 30 dzieci, później zaś rozszerzoną do 125 uczniów, w której nauczano języka polskiego. Szkoła otrzymała wsparcie finansowe zarówno od parafian, jak i Dumy Miejskiej Jekaterynodaru. W 1909 r. znany kubański architekt, katolik Jan Awgustin (Iwan Klemientjewicz) Malherbe (Małerb)¹⁸, nie pobierając wynagrodzenia, kierował pracami budowy nowej szkoły parafialnej. Została ona zaplanowana z dużą salą widowiskową, na której jak pisały lokalne gazety: teraz „местными любителями польского драматического искусства под руководством г-на Дитриха будут ежемесячно даваться польские спектакли”¹⁹ [„spektakle polskie będą co miesiąc wystawiane przez miejscowych miłośników polskiej sztuki dramatycznej pod dyktando pana Dietricha”]. Nowa szkoła parafialna znajdowała się w budynku przy kościele i zajmowała jego parter, na piętrze zaś usytuowano mieszkanie proboszcza. Przez wiele lat honorowymi przewodniczącymi zarządu szkoły były znane w mieście osobistości, np. Jakub (Jakow Aleksandrowicz) Mrodmilłowicz, sprawujący w latach 1905–1910 funkcję zastępcy przewodniczącego (товарищ председателя) Jekaterynodarskiego Sądu Okręgowego. Znaczącym wkładem na kartach historii kościoła zapisali się także syndycy (kościelni starości)²⁰, tacy jak Piotr Paweł (Piotr Wikentjewicz) Bukowski²¹ czy Kirkor Kior-Ogly²², którzy byli znanymi lokalnymi przedsiębiorcami²³.

W lutym 1905 r. katolicy z Jekaterynodaru, idąc za przykładem katolików z innych miast Cesarstwa Rosyjskiego, powołali do życia Jekaterynodarskie Rzymskoka-

¹⁸ Iwan Malherbe (Małerb) / Иван Мальгерб (1867–1938) – urodził się w Kijowie, w rodzinie poddanych francuskich Klemensa i Bronisławy Małgierb. Ukończył Instytut Inżynierów Cywilnych w Petersburgu. Od 1896 r. był architektem miejskim w Jekaterynodarze.

¹⁹ „Новая Заря” nr 941 z 12.12.1909.

²⁰ Starosta kościelny – człowiek nienależący do stanu kapłańskiego, który zarządza majątkiem wspólnoty kościelnej. Syndycy parafialni – przewodniczący rady parafialnej.

²¹ Piotr Paweł Bukowski (1864–1918) – pochodził ze szlachty w guberni radomskiej. Od końca XIX w. zajmował się w Jekaterynodarze handlem artykułami spożywczymi i wyrobów żelaznych. Majątek rodzinny Bukowskich został znacjonalizowany w 1920 r., a oceniano go wówczas na ponad 1 mld rubli (w 1920 r. 1 dolar kosztował ok. 256 rubli).

²² Kirkor (Grigorij Iwanowicz) Kior-Ogly (1849–1931) – turecki poddany (w wielu źródłach podana jest błędna informacja, że był perskim poddanym), z pochodzenia Ormianin wyznający katolicyzm. Do Jekaterynodaru przybył pod koniec XIX w. i zainwestował w przemysł spożywczy. Był właścicielem browaru, fabryki lemoniady i piekarni, posiadał także cukiernię.

²³ О.П. Бридня, *Польские этюды: поляки на Кубани в XIX–XX вв.*, w: *Поляки в России: XVII–XX вв.*, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2003, s. 260–262; А.И. Селицкий, *Общественно-культурные организации поляков Кубанской области и Черноморской губернии*, s. 186–188.

tolickie Towarzystwo Pomocy Ubogim (Екатеринодарское римско-католическое общество пособия бедным). Głównymi zadaniami tego typu stowarzyszeń była różnorodna pomoc ubogim katolikom, w tym opieka nad dziećmi, osobami starszymi i chorymi, wspomóżenie bezrobotnych w poszukiwaniu pracy oraz działalność kulturalna i oświatowa. Pierwszym przewodniczącym Towarzystwa w Jekaterynodarze był proboszcz kościoła katolickiego w latach 1904–1906, Piotr Haas (Пётр Гаас), a następnie zastąpił go nowy proboszcz, Johann Roth (Иоганн Рот), który służył w mieście do 1915 r., a następnie został proboszczem kościoła w Piatigorsku i dziekanem kościołów rzymskokatolickich na Kaukazie Północnym (w latach 1915–1930), a od 1926 r. był administratorem apostolskim Kaukazu²⁴.

W pierwszym roku działalności Jekaterynodarskiemu Rzymskokatolickiemu Towarzystwu Pomocy Ubogim udało się otworzyć bibliotekę i czytelnię. Pozwolenie władz na otwarcie biblioteki z prawem sprzedaży książek otrzymano 27 września 1905 r. Biblioteka mieściła się w starym domu parafialnym przy ulicy Grafskiej i zastąpiła istniejącą od 1898 r. przykościelną bibliotekę publiczną. Dużą rolę w rozwoju nowej biblioteki odegrała jej kierowniczka Justyna Reutt (Юстина Рейт)²⁵.

Aktywna działalność Towarzystwa Pomocy Ubogim trwała prawdopodobnie aż do ustanowienia w mieście władzy radzieckiej w 1920 r. Ostatnim znanym jej przewodniczącym był członek Sądu Rejonowego w Jekaterynodarze Jan (Iwan Konstantynowicz) Wenordin (Venordin), który w 1915 r. zastąpił na tym stanowisku ks. Johanna Rotha, a w 1919 r. wyjechał do niepodległej Polski, w której otrzymał posadę urzędnika państwowego. Zastępcą przewodniczącego była żona właściciela sklepu z wyrobami skórzanymi i członka jekaterynodarskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny²⁶ Anastazja Kwasowa, skarbnikiem zaś Jan Dutkiewicz²⁷.

W Jekaterynodarze wzrastała także liczba Ormian katolików. Było to zwłaszcza widoczne po zakończeniu wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1877–1878. Na mocy

²⁴ А.И. Селицкий, *Екатеринодарское римско-католическое общество пособия бедным*, s. 157–162.

²⁵ ГАКК, ф. 454, оп. 2, д. 3940, л. 73; д. 4027, л. 88об.; д. 6157, л. 1–13об.; А.И. Селицкий, *Польское книжное наследие в собрании Римско-католического костёла в Екатеринодаре (Краснодаре)*, w: *Polonia. Исследования о Польше и поляках*, т. 1, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2018, s. 247–254.

²⁶ Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny istniało w Cesarstwie Rosyjskim w latach 1914–1918. Jego celem było niesienie pomocy Polakom poszkodowanych w wyniku wojny, a także ich rodzinom. Zostało rozwiązane przez bolszewików jesienią 1918 r.

²⁷ *Кавказский календарь на 1917 г.*, ред. Н.П. Стельмашук, Тифлис 1916, s. 838.

traktatu pokojowego podpisanego w San Stefano Rosja otrzymała m.in. ziemie z Batumem²⁸, Ardahanem i Karsem. Wśród otrzymanych miast znalazł się także Artwin²⁹, będący ośrodkiem diecezjalnym ormiańskiego Kościoła katolickiego. Właśnie Ormianie z Artwinu, po zakończeniu wojny w 1878 r., zaczęli dość często pojawiać się w księgach parafialnych kościoła katolickiego w Jekaterynodarze. Pod koniec XIX w. w regionie zaobserwować można było także wzrost liczby księży katolickich, którzy znali liturgię ormiańską i odprawiali nabożeństwa zarówno w obrządku łacińskim, jak i ormiańskim. Napływ Ormian katolików był tak widocznym zjawiskiem, że od 1907 r. w Jekaterynodarze zaczęto mianować specjalnych księży wikariuszy dla katolików obrządku ormiańskiego. Byli to m.in. Dionizy Kałatozow, administrator apostolski katolików obrządku ormiańskiego w Związku Radzieckim w latach 1930–1931, i Cyryl Jegojan, absolwent szkoły klasztornej mechitarystów³⁰ w Wenecji, który pełnił posługę w 1904 r. w mieszanych parafiach ormiańsko-łacińskich na Krymie. W 1910 r. Jekaterynodar stał się ośrodkiem specjalnej kurateli Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego, która zapewniała opiekę duszpasterską Ormianom katolikom z Kaukazu Północnego, Astrachania, Woroneża, Penzy, Rostowa nad Donem, Saratowa, Samary i Carycyna (obecny Wołgograd). Poza tym Ormianie katolicy w poszczególnych miejscowościach mieli własne kaplice, które były podporządkowane kurii jekaterynodarskiej, jak np. we wsi Krymskaja, gdzie taka kaplica została wybudowana w drugim dziesięcioleciu XX w.³¹ Pierwszym kuratem³² Ormian katolików był o. Akop Bakaratjan³³, który sprawował tę funkcję w latach 1910–1915. Zastąpił go następnie o. Emmanuel Maszur (Эммануил Машур), autor pracy *Kilka słów o Ormianach katolikach Karasubazara*³⁴ 1813–1913, która ukazała się w języku rosyjskim i ormiańskim. W su-

²⁸ Od 1936 r. miasto nosi nazwę Batumi.

²⁹ Artwin – obecnie miasto w północno-wschodniej Turcji, tuż przy granicy z Gruzją.

³⁰ Mechitaryści – jedyny ormiańskokatolicki zakon mnisi. Został założony na początku XVIII w. w Stambule i oparty został na regule benedyktyńskiej.

³¹ Krymskaja – obecny Krymsk w Kraju Krasnodarskim.

³² Kurat – kapłan diecezjalny, który nie pełni funkcji proboszcza, ale, będąc wyznaczonym do pracy duszpasterskiej, wspomaga go w udzielaniu sakramentów, katechizacji czy głoszeniu kazań.

³³ Akop Bakaratjan (1872–1936) – pochodził z Artwinu. Był m.in. apostolskim administratorem Ormian katolików w Związku Radzieckim – funkcję tę sprawował w latach 1926–1930. W 1930 r. został aresztowany w Tyflisie, skazany na 10 lat i wywieziony na Wyspy Sołowieckie.

³⁴ Karasubazar – miasto na Krymie. W 1944 r. zmieniono jego nazwę na Biełogorsk.

mie w parafii w Jekaterynodarze w 1913 r. było 2087 Ormian katolików, z czego ok. 1600 mieszkało poza Jekaterynodarem i wsią Krymskaja³⁵.

Na początku XX w. w Jekaterynodarze ukształtowała się wieloetniczna społeczność rzymskokatolicka, której początkowo trzon kulturalny stanowili Polacy. Powodowało to, że przedstawiciele innych narodów zapoznawali się z polską kulturą. Jednym z przykładów może być fakt, że proboszcz kościoła, z pochodzenia Niemiec, Johann Roth (Иоганн Рот) to właśnie w Jekaterynodarze nauczył się języka polskiego, dzieci ze szkoły parafialnej, niezależnie od pochodzenia etnicznego, uczyły się języka polskiego, a tradycja ta przetrwała do lat dwudziestych XX w. W pierwszych latach po ustanowieniu władzy bolszewików do polskiej szkoły robotniczej, zorganizowanej w miejsce przykościelnej szkoły parafialnej, uczęszczali także dzieci z rodzin Ormian katolików³⁶.

Pierwsza wojna światowa stała się poważnym doświadczeniem w życiu wielu narodów, także tych mieszkających na Kaukazie Północnym. W sierpniu 1915 r. tysiące uchodźców z ziem polskich zaczęło wyjeżdżać w głąb Cesarstwa Rosyjskiego. Według niektórych źródeł w tym okresie ewakuowano z zachodnich guberni ok. 4 mln Polaków. Zwłaszcza osoby starsze, kobiety i dzieci potrzebowały natychmiastowej pomocy. W celu złagodzenia ich sytuacji zmobilizowano wszystkie siły polskiej diaspory, która zaczęła tworzyć oddziały Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny, powołanego w Piotrogradzie w 1914 r. Regionalne oddziały Towarzystwa, w tym i w Jekaterynodarze, zaczęły powstawać z inicjatywy lokalnej polskiej inteligencji i przedsiębiorców, przy współudziale działaczy rzymskokatolickich. Mieszkający w Jekaterynodarze Polacy mieli ponadto doświadczenie w pomaganiu potrzebującym, aktywnie działając w stowarzyszeniach rzymskokatolickich na rzecz pomocy ubogim³⁷. Ponadto swoje struktury na obszarze Rosji

³⁵ ГАКК, ф. 801, оп. 1, д. 78–80; А. Юдин, *Армянская католическая церковь*, w: *Католическая энциклопедия*, т. 1, ред. Г. Цёрох, Москва 2002, s. 356–357; А. Меленберг, С. Козлов-Струтинский, *Кавказ*, w: *Католическая энциклопедия*, т. 2, Москва 2005, s. 653–655; С. Козлов-Струтинский, *Краснодар*, w: tamże, s. 1337; А.И. Селицкий, *Из истории армяно-католиков на Северном Кавказе*, w: *Армения и армяне в контексте мировой культуры*, ред. А.А. Кочергин, Краснодар 2008, s. 120–133; С. Козлов-Струтинский, П. Парфентьев, *История Католической Церкви в России*, СПб. 2014, s. 341–343.

³⁶ В.И. Колесов, *Польские национальные школы в Кубано-Черноморской области: образование и идентичность*, w: *Поляки в России: XVII–XX вв.*, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2003, s. 259; А.А. Боголюбов, *Поляки на Северном Кавказе в XIX–XX вв.*, Краснодар 2008, s. 208.

³⁷ М. Мądzik, *Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków w Gruzji na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 1987, s. 105; О.А. Леусян, „День Польши” в Екаторинодаре

rozbudował Centralny Komitet Obywatelski w Guberniach Królestwa Polskiego, który działalnością pomocową również objął rzesze uchodźców przybywające z Królestwa Polskiego. Należy dodać, że prowadzona przez tę instytucję ewidencja wykazała na Kubaniu obecność 742 uchodźców korzystających z pomocy tej organizacji (funkcjonował tutaj 6 rejon Centralnego Komitetu Obywatelskiego, którego siedziba znajdowała się w Charkowie)³⁸.

Charakterystycznym zjawiskiem jest to, że „stare” i „nowe” struktury pomocowe skupiały często tych samych ludzi, przez co nie panowała między nimi konkurencja w trudnych latach wojennych, a sprzyjało to współpracy i podejmowaniu wspólnych działań. Przykładem takiej kooperacji może być zorganizowanie przez parafię rzymskokatolicką, Jekaterynodarskie Rzymskokatolickie Towarzystwo Pomocy Ubogim i jekaterynodarski oddział Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny 16 listopada 1916 r. w kościele katolickim w Jakterynodarze mszy żałobnej za zmarłego dzień wcześniej Henryka Sienkiewicza. Z kolei 11 lutego 1918 r. w lokalu polskiego klubu „Ognisko” (lub „Ognisko Polskie”), utworzonego w 1917 r. i mieszczącego się w domu Bukowskiego na ulicy Nowej 75, odbyło się wspólne zebranie parafian i członków polskich organizacji³⁹.

Interesujące jest to, że przybycie uchodźców doprowadziło do nawiązania współpracy między miejscowymi Polakami a przedstawicielami nowej emigracji. Dość wyjątkowy był przykład ks. Bronisława Namiotkiewicza (Бронислав Намиоткевич) (1869–1916), który wiosną 1915 r. wraz z grupą uchodźców opuścił macierzystą parafię w Zbójnej w guberni łomżyńskiej (diecezja sejneńska). Po przybyciu nad Kuban został mianowany w 1915 r. tymczasowym proboszczem parafii jekaterynodarskiej. Zginął tragiczną śmiercią, podczas napadu złodziei na plebanię w Jekaterinodarze 27 września/10 października 1916 r.⁴⁰

Również księdzem uchodźcą był Władysław Sielawa (Владислав Селява) (1884–1960). Przed przybyciem nad Kuban jesienią 1915 r. zajmował stanowisko

в ноябре 1914 г., w: *Поляки в России: XVII–XX вв.*, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2003, s. 243–245; M. Mądzik, *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2011, s. 13–38; А.И. Селицкий, *Поляки Екатеринодара в годы Первой мировой войны*, „Kaukaz – przeszłość–teraźniejszość–przyszłość” 2017, nr 3, s. 27–42.

³⁸ *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, wstęp, wybór i opracowanie M. Korzeniowski, K. Łatawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018, s. 92, 95, 98, 101, 260.

³⁹ „Военный вестник” nr 636 z 15.10.1916; „Свободное слово” nr 165-29 z dnia 11.02.1918.

⁴⁰ GAKK, ф. 801, оп. 1, д. 273, к. 45v; *Elenchus cleri saecularis ac regularis Dioecesis Seinensis seu Augustoviensis pro Anno Domini 1914*, [b.d.m.w.], s. 33.

administratora parafii Złotopol w dekanacie zwinogrodzkim diecezji łucko-żytomierskiej. Po śmierci ks. Namiotkiewicza powierzono mu funkcję administratora parafii jekaterynodarskiej. Kierował nią do 1919 r., kiedy to zdecydował się na powrót do poprzedniego miejsca służby duszpasterskiej. W Jekaterynodarze czynnie działał w miejscowym oddziale Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. Należy dodać, że po powrocie do wolnej Polski pracował w strukturach Kościoła rzymskokatolickiego na terenie województwa wołyńskiego (Torczyn, Cumań) i zajmował również stanowiska dziekana dekanatu łuckiego⁴¹.

Po opuszczeniu Jekaterynodaru przez ks. Sielawę funkcję administratora parafii przejął ks. Władysław Bortkiewicz (Владислав Борткевич). Przebywał nad Kubaniem w latach 1919–1920, realizując posługę duszpasterską dla rzymskich katolików różnych nacji na tym terenie. Następcą ks. Bortkiewicza został, wspomniany już, ks. Maszur. Działał w Jekaterynodarze i okolicach do 1922 r. Z zachowanych źródeł wynika, że brał pod uwagę możliwość wyjazdu do Polski w 1921 r. (o czym świadczy dokument sporządzony w 1921 r. przez władze radzieckie *Список регистрации граждан польского подданства, временно проживающих в Екатеринодаре (Краснодаре) и Екатеринодарском отделе*)⁴².

Pod koniec drugiej dekady XX w. południe Rosji przeżywało burzliwy okres przewrotu bolszewickiego i wojny domowej. W 1918 r. Jekaterynodar na kilka miesięcy, od marca do sierpnia, został zajęty przez „czerwonych”, ale od sierpnia 1918 do marca 1920 znajdował się pod kontrolą „białych”, stając się na pewien czas „stolicą” obwodu kubańskiego i całego „białego” południa. Wówczas też ludność miasta wzrosła niemal katastrofalnie – Jekaterynodar był przepełniony uchodźcami. Miały tutaj siedziby różnorakie instytucje regionalne, kierownictwa organizacji społecznych, zagraniczne misje dyplomatyczne i wojskowe, a do 1919 r. znajdowała się tu kwatera główna Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych Południa Rosji, gen. lejtnanta Antona Denikina, syna prawosławnego Rosjanina – majora wojsk rosyjskich i Polki katoliczki, pochodzącej ze zubożałej rodziny szlacheckiej.

Zapisy ksiąg metrykalnych kościoła rzymskokatolickiego w Jekaterynodarze potwierdzają znaczącą zmianę w składzie ludności miasta, pojawienie się wielu

⁴¹ Ks. Władysław Sielawa zm. 16 października 1960 r. w Jachówce w województwie krakowskim. GAKK, ф. 801, оп. 1, д. 273, к. 108–119; *Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1915*, w: *Kalendarium liturgicum Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis... A.D. 1915 servandum*, [b.m.d.w.], s. 133; „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” R. 10, 1935, nr 6, s. 166, 171, 179; „Monitor Polski” R. 21, 1938, nr 261, s. 4; *Misje Jezuitów na Wołyniu*, oprac. M. Dębowska, S. Augustynek, Białą Dunajec–Ostróg 2019, s. 99, 124.

⁴² GAKK, ф. 801, оп. 1, д. 273, к. 121–141.

nowych przedstawicieli wiary katolickiej, w tym i obcokrajowców (m.in. jeńców z armii austriackiej i niemieckiej)⁴³.

W marcu 1920 r. Jekaterynodar przeszedł w ręce bolszewików, którzy przemianowali go na Krasnodar, otwierając nową kartę w historii miasta. Zauważalne zmiany zaszły także w życiu religijnym jego mieszkańców miasta – w ramach wielopłaszczyznowej działalności antyreligijnej nowych władz pojawiła się wyraźna propaganda ateistyczna.

Warto zauważyć, że na początku lat dwudziestych XX w. na Kubaniu nie doszło jeszcze do żadnych poważniejszych działań wymierzonych w katolików. Aby rozwiązać problem uchodźców, nowe władze tymczasowo umieściły część z nich w domu parafialnym krasnodarskiego kościoła rzymskokatolickiego, gdzie tradycyjnie znajdował się przytułek dla osób starszych i internat dla dzieci (ul. Sowiecka 14). W maju 1922 r. nowe władze dokonały inspekcji i skonfiskowały kosztowności kościelne należące do Kościoła rzymskokatolickiego, aby przekazać je na rzecz głodujących⁴⁴.

Na początku lat dwudziestych XX w. w Krasnodarze zorganizowano jeden z oddziałów Papieskiej Misji Pomocy Głodującym Rosji⁴⁵, co zapewne wpłynęło na ożywienie działalności miejscowego kościoła rzymskokatolickiego. Powstanie organizacji związane było z niespotykanym dotąd głodem, który dotknął południowych regionów Rosji w latach 1921–1922 i zmusił władze radzieckie do zwrócenia się o pomoc do państw zachodnich. Wśród organizacji charytatywnych zainteresowanych tym problemem ważną rolę odegrała Papieska Misja Pomocy, kierowana przez amerykańskiego jezuitę Edmunda Walsha (1885–1956), która rozpoczęła działalność w bolszewickiej Rosji w sierpniu 1922 r. i prowadziła ją do września 1924. Stacje misyjne zorganizowano na Krymie (Eupatoria i Dżankoj), w Krasnodarze, Moskwie, Orenburgu i Rostowie nad Donem. W szczytowym okresie prowadziła ona 701 punktów żywnościowych (kuchnie społeczne, domy dziecka, szpitale, obozy dla uchodźców), które były w stanie wyżywić każdego dnia od 125 tys. do 158 tys. osób, z których zdecydowaną większość stanowiły dzieci.

Oddział w Krasnodarze założyła grupa jezuitów, wśród których znaleźli się Grek Jean Capellos – dyrektor oddziału, Włoch Domenico Piemonte i Słowak Josef Belokostolsky (ostatni z wymienionych na początku 1923 r. w dokumentach

⁴³ Tamże, A. 269, 272, 273.

⁴⁴ Tamże, ф. P-102, оп. 1, A. 284, A. 182–187.

⁴⁵ W niektórych dokumentach można spotkać ponadto nazwy: Katolicka Misja Papieża Pomocy Narodowi Rosyjskiemu lub Katolicka Misja Pomocy w Rosji.

figurował jako dyrektor Misji Papieskiej w Krasnodarze). Udało im się nawiązać kontakty z lokalnymi liderami bolszewickimi, jednak w kwietniu 1923 r. Capellosa zastąpił Giulio Roy, zaledwie kilka miesięcy później oddział zamknięto, a pracujący w nim jezuici przenieśli się do Rostowa nad Donem⁴⁶.

W celu jak najszybszego wprowadzenia w życie dekretu Kubańsko-Czarnomorskiego Obwodowego Komitetu Rewolucyjnego z kwietnia 1920 r., dotyczącego zakładania szkół dla mniejszości narodowych, podpisanego przez Jana Połujana⁴⁷, a także, aby ograniczyć wpływ duchowieństwa rzymskokatolickiego na edukację dzieci z rodzin katolickich, radzieckie władze miasta podjęły decyzję o zamknięciu przykościelnej szkoły, konfiskacie jej majątku i utworzeniu na jej bazie Krasnodarskiej Polskiej Szkoły Radzieckiej I stopnia. Według sprawozdania z 9 kwietnia 1920 r. w polskiej szkole uczyło się 125 dzieci i pracowało 5 nauczycieli (Jan Karpiński, Czesława Karpińska, F.S. Piasek, I.S. Sluter i Witold Emil Ersław) oraz pracownik techniczny (Lucjan Dawidowski)⁴⁸. W tym też czasie księgozbiór biblioteki Rzymskokatolickiego Towarzystwa Pomocy Ubogim stał się podstawą Krasnodarskiej Polskiej Biblioteki Publicznej, która także mieściła się w budynku kościoła i pozostawała pod opieką personelu szkoły. Pod koniec kwietnia 1923 r. biblioteka posiadała 3136 wolumenów: 1594 tomy literatury pięknej, 850 książek naukowych, w tym słowniki encyklopedyczne w języku rosyjskim i polskim, 290 książek dla młodzieży, 120 książek dla dzieci, 61 czasopism, 100 egzemplarzy książek w języku rosyjskim sklasyfikowanych jako „różne”, 63 książki w języku niemieckim, francuskim, łacińskim i innych językach, 31 poradników, katalogów i kalendarzy, a także 27 broszur propagandowych otrzymanych w bieżącym miesiącu od wydawnictw zajmujących się rozpowszechnianiem idei bolszewickich.

⁴⁶ Дж. Петракки, *Папская миссия помощи России. 1921–1923 гг.*, в: *Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX в.*, ред. Е.С. Токарева, А.В. Юдин, СПб. 2003, s. 185–259; P.J. McNamara, *A Catholic Cold War: Edmund A. Walsh, S. J., and the Politics of American Anticommunism*, New York 2005, s. 32; M.P. Trythall, *The Little Known Side of Fr. Edmund Walsh: His Mission to Russia in the Service of the Holy See*, „Studi sull’Oriente Cristiano” 2010, Vol. 14/1, s. 175, 181; Е.С. Токарева, *Приключения иезуита в России: Как советская власть боролась с о. Эдмундом Уолшем (1922–1923 гг.)*, „Электронный научно-образовательный журнал «История»” 2021, т. 12, Выпуск 8 (106), <https://history.jes.su/s207987840016690-8-1/> (dostęp: 28.09.2023).

⁴⁷ Jan Połujan (1891–1937) – radziecki działacz państwowy, aktywny uczestnik przewrotu bolszewickiego i wojny domowej w Rosji. Był m.in. przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych istniejącej w latach 1918–1920 Kubańsko-Czarnomorskiej Republiki Radzieckiej. Aresztowany i rozstrzelany w 1937 r.

⁴⁸ ГАКК ф. р-365, оп. 1, д. 430, л. 3; д. 579, л. 40; д. 593, л. 78.

Ponadto w bibliotece znajdowało się ponad 700 książek i czasopism, które wymagały naprawy introligatorskiej i tymczasowo nie były udostępniane czytelnikom⁴⁹.

W 1923 r. szkoła polska przeszła reformę i została Polską Szkołą Radziecką nr 30. Wiadomo, że jej dyrektorką była Jadwiga Godziewicz, z domu Jankowska, która pracowała w niej przez kilka lat w okresie carskim (w latach 1899–1902), gdy szkoła była jeszcze placówką parafialną. Godziewicz uczyła języka polskiego i rosyjskiego, arytmetyki i śpiewu, a od 1924 r. sprawowała funkcję kierowniczką polskiej biblioteki publicznej. Od 1 maja 1924 r. była członkinią zarządu sekcji Słowian zachodnich miejskiego klubu pracy kulturalno-oświatowego i polityczno-wychowawczego wśród mniejszości narodowych „Nacmen” (Нацмен), którego posiedzenia często odbywały się w byłym katolickim domu parafialnym. W szkole polskiej powstały i aktywnie działały koła teatralne, muzyczne i polityczne. Pracownicy polskiej sekcji „Nacmena”, wspólnie z nauczycielami, organizowali przedstawienia, koncerty i wieczory rodzinne⁵⁰.

Stopniowo liczba uczniów i personelu szkoły polskiej malała. Jeśli w 1923 r. uczyło się w niej 50 uczniów podzielonych na 3 grupy, to w 1926 były to już tylko 2 grupy, do których uczęszczało 11 i 13 uczniów. Pracę dydaktyczną prowadziło dwóch nauczycieli, w tym Godziewicz, będąca kierowniczką szkoły, a oprócz nich zatrudniony był jeden pracownik techniczny – sprzątaczkę. W 1927 r. pozostała już tylko jedna nauczycielka. W 1926 r. pod tym samym adresem, co szkoła polska, władze radzieckie utworzyły Krasnodarską Szkołę dla Młodzieży nr 1, co dodatkowo ograniczyło możliwości działania parafii krasnodarskiego Kościoła rzymskokatolickiego. Relacje między parafią a funkcjonującą na jej działce Polską Szkołą Radziecką na pewno nie należały do harmonijnych. W protokole ogólnego zebrania polskiej sekcji „Nacmena” z 6 lutego 1927 r. odnotowano:

Pomieszczenia samej szkoły znajdują się w pobliżu kościoła, a nawet więcej: w pomieszczeniu usytuowanym na górze szkolnego budynku nadal mieszka proboszcz kościoła, skrajny reakcjonista, zaś obok szkoły zamieszkują kościelni pracownicy pomocniczy. Okoliczność tę można wytłumaczyć faktem, że parafia katolicka dzierżawiła ten budynek i jako najemca ma prawo nim rozporządzać. Dzieci są więc otoczone ludźmi o przeciwstawnym światopoglądzie, którzy bez wątpienia pozostawiają ślady na psychice uczniów.

⁴⁹ Tamże, d. 808, op. 1, л. 3–3об.

⁵⁰ Tamże, д. 155; ф. Р-868, оп. 1, д. 3; А.И. Селицкий, *Ядвига Годзевич: подвижник образования*, „Польские ведомости. Издание поляков Юга России” 2014, nr 2 (42), s. 13.

Oprócz tego podkreślano, że:

choć kadre nauczycielską stanowi jedna nauczycielka, ale uczące się 24 osoby wymagają kierownictwa. W szkole obecnie uczą się dwie grupy, co oznacza, że dla obu personelem dydaktycznym jest ta sama nauczycielka, będąca również kierowniczką szkoły, kierowniczką szkoły dla młodzieży, kierowniczką działu gospodarczego, kierowniczką szkoły dla analfabetów i zespołu likwidacji analfabetyzmu (ликпункта). Jest to zbyt wiele dla jednego człowieka. W rezultacie nie poświęca się dostatecznej uwagi organizacji życia dzieci, wychowaniu fizycznemu i sztuce, pracy politycznej i prawnej oraz systematycznej propagandzie antyreligijnej.

Polską Szkołę Radziecką nr 30 ostatecznie zamknięto prawdopodobnie pod koniec lat dwudziestych⁵¹.

Wszelchrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy i Rada Komisarzy Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej 8 kwietnia 1929 r. wydały rozporządzenie dotyczące związków religijnych, które diametralnie odmieniło działalność społeczności religijnych w całym państwie. Wspólnoty wyznaniowe wszystkich konfesji zostały podzielone na religijne stowarzyszenia (религиозные общества) skupiające powyżej 20 osób i zachowujące prawo do swobodnego korzystania ze sprzętu liturgicznego oraz grupy wiernych (группы верующих) o liczebności poniżej 20 osób, zobowiązanych do uiszczania na rzecz państwa ustalonej opłaty za rozporządzanie inwentarzem kościelnym. Zgodnie z dokumentem zakazano organizowania bez zezwolenia władz ogólnych zebrań związków religijnych, prowadzenia działalności charytatywnej, zwoływania religijnych zjazdów i kongresów oraz wydawania literatury religijnej⁵². Krasnodarska parafia rzymskokatolicka została zarejestrowana jako stowarzyszenie religijne. Sytuacja związana z działalnością religijną kolejny raz pogorszyła się na początku lat trzydziestych XX w. Wówczas to w całym Związku Radzieckim nasiliły się prześladowania duchownych wszelkich wyznań, co uwidoczniło się w powszechnych procesach i aresztowaniach. Zjawiska te również dotknęły księży katolickich w Krasnodarze.

⁵¹ ГАКК, ф. р-890, оп. 1, д. 820, л. 56–57; д. 1569; Центр документации новейшей истории Краснодарского края [Центр документации новейшей истории Краснодарского края] (dalej: CDHNKK), ф. 8, оп. 1, д. 415, л. 4; О.В. Матвеев, *Поляки Кубано-Черноморской области в контексте истории партийной повседневности 1920-х гг.*, в: *Поляки в России: эпохи и судьбы*, ред. А.И. Селицкий. Краснодар 2009, s. 243.

⁵² О.А. Лиценбергер, *Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение*, Саратов 2001, s. 255–270.

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. posługę w kościele rzymskokatolickim pełnił o. Petros Aładżadżjan (Петрос Аладжаджян). Był on człowiekiem wszechstronnie wykształconym, znawcą prawa rzymskiego, znającym sześć języków. Według zachowanych relacji starszych osób odprowadzał on codziennie nabożeństwa zarówno w języku polskim, jak i ormiańskim. Odwiedzając zaś rodziny katolickie w okolicznych miejscowościach, modlił się w językach danej grupy etnicznej: ormiańskim, niemieckim, polskim i czeskim. W swoim mieszkaniu potajemnie nauczał religii wszystkich zainteresowanych uczniów ze szkoły polskiej, co zresztą nie uszło uwadze władz. Aładżadżjan został poddany silnej presji także ze strony lokalnych komunistów polskich, którzy dążyli do jego eksmisji z domu parafialnego. W połowie lat dwudziestych członkowie polskiej sekcji „Nacmena” Konstantyn Gramsz i G.⁵³ Wichowski, odpowiedzialni za kierowanie działalnością polityczną i ruchem pionierskim, napisali donos na Aładżadżjana i była nauczycielkę Polskiej Szkoły Radzieckiej Stanisławę Dzierżanowską, zwolnioną z niej w 1925 r. za religijność i „przyczynianie się do rozkładu szkoły radzieckiej”. Sąd nie dopatrywał się jednak u oskarżonych winy. Wówczas polska sekcja „Nacmena” postanowiła zwrócić się do prokuratury okręgu kubańskiego z prośbą o ponowne rozpatrzenie sprawy, przy czym „w charakterze świadków występują członkowie sekcji: towarzysze Gramsz, G. Wichowski, Łopaszyński, Macewicz i Malszewski Jan”. Prawdopodobnie i w tym przypadku sprawa zakończyła się z korzyścią dla ks. Aładżadżjana, ale już w 1932 r. został zorganizowany nowy proces sądowy. Mimo że Aładżadżjan próbował udowodnić bezpodstawność stawianych mu zarzutów, sąd nakazał mu opuszczenie Związku Radzieckiego w ciągu 24 godzin⁵⁴.

Po odejściu o. Aładżadżjana posługę duchową w kościele krasnodarskim kontynuował cieszący się wielkim szacunkiem parafian, pochodzący z Artwinu, o. Karapet Dierługjan⁵⁵ (Карпет Дерлугян). Odebrał on studia w Rzymie i w Wenecji w szkole mechtarystów, w 1915 r. zaś powrócił do Artwinu, w którym zajął się m.in. ewakuacją ludności ormiańskiej po zajęciu miasta przez Turków. W 1916 r. pełnił posługę w parafii katolików ormiańskich w Moskwie, a następnie rozpoczął pracę w Krasnodarze. Po śmierci Kałotozowa w sierpniu 1931 r. został

⁵³ Nie mamy informacji o pełnym imieniu, lecz jedynie inicjał.

⁵⁴ ГАКК, ф. р-365, оп. 3, д. 217; СДННKK, ф. 8, оп. 1, д. 314, л. 1; А. Петросян, *Франги: историко-этнографическое исследование*, <https://forum.hayastan.com/topic/39656-%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82-%D0%B-F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%BD-%C2%A-B%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B8C2%BB/> (dostęp: 28.09.2023).

⁵⁵ Niekiedy w źródłach występuje pod niepoprawnym nazwiskiem jako „Diługjan”.

administratorem apostołskim Ormian katolików w ZSRR i zamieszkał w Tyflisie⁵⁶. Od 1934 r. pełnił posługę duszpasterską w radzieckiej Armenii – w parafiach w Leninakanie⁵⁷ i Stepanawanie. W czerwcu 1936 r. Dierługjan został aresztowany w Krasnodarze i po 3 miesiącach śledztwa skazano go (w wieku 75 lat) na 3-letnie zesłanie do wsi Łoino w obwodzie kirowskim. Został zwolniony w 1939 r. pod warunkiem, że nie będzie podejmował działalności kapłańskiej.

W tym czasie w Krasnodarze nabożeństwa odprawiał ksiądz obrządku ormiańskiego o. Akop Termażera-Tichojan (Акоп Термажера-Тихоян), który w grudniu 1937 r. również został aresztowany i skazany na karę śmierci. W tym samym roku decyzją miejskiego komitetu wykonawczego (горисполком) zamknięto w Krasnodarze kościół rzymskokatolicki. W 1938 r. budynek świątyni przekazano regionalnemu wydziałowi finansowemu w celu przekształcenia go w pomieszczenia mieszkalne.

Na początku 1940 r. ojciec Dierługjan, po odbyciu kary, powrócił do Krasnodaru, lecz bez prawa do posługi duszpasterskiej i wkrótce został zmuszony do wyjazdu do znajdującej się w Abchazji Oczamcziry. Jeszcze w wieku 80 lat jeździł on po miastach i wioskach w regionie, gdzie potajemnie chrzczył, odprawiał ceremonie pogrzebowe i inne obrzędy religijne. Znany jest przypadek, gdy ochrzcił dzieci w wieku szkolnym podczas snu, aby później nikomu nie opowiedziały o przyjętym sakramencie. Umarł ok. 1942 r.⁵⁸

Akcje antyreligijne w Związku Radzieckim były ściśle powiązane z tzw. operacjami narodowymi. Jak wiadomo, „operacja polska” przeprowadzona przez NKWD w latach 1937–1938 była największa pod względem liczby ofiar ze wszystkich „operacji narodowych” będących częścią Wielkiego Terroru. Nieprzypadkowo organizacja „operacji polskiej” zbiegła się z zamknięciem kościoła w Krasnodarze w 1937 r. Jego budynek został przekazany do Krajowego Wydziału Finansowego (Крайфинотдел) w celu przekształcenia go w budynek mieszkalny. Przetrwał do czasów współczesnych i jest to obecnie dwupiętrowy budynek mieszkalny. Większość tych, którzy mieli cokolwiek wspólnego z kościołem, została poddana represjom, co w równej mierze dotyczyło aktywnych parafian, jak i pracowników kościoła.

⁵⁶ W 1936 r. zmieniono nazwę miasta na Tbilisi.

⁵⁷ Obecne Giumri.

⁵⁸ ГАКК, ф. р-988, оп. 2, д. 248, л. 8; ф. Р-1558, оп. 1, д. 1, л. 1; *Книга Памяти. Мартиролог Католической Церкви в СССР*, ред. Б. Чаплицкий, И. Осипова, М. 2000, s. 15–16, 64–65, 249.

Reasumując, należy zauważyć, że parafia rzymskokatolicka w Jekaterynodarze w drugiej połowie XIX i na początku XX w. była prawdziwym centrum polskiego życia kulturalnego, gdzie przedstawiciele żywiołu polskiego mogli realizować nie tylko działalność religijną, ale także społeczną i edukacyjną, a nawet polityczną, wchodząc w interakcje z innymi narodami wyznającymi rzymski katolicyzm.

Kościół rzymskokatolicki w Krasnodarze w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. z jednej strony funkcjonował w kontekście ogólnej ewolucji Kościoła rzymskokatolickiego w Rosji, starającego się dostosować do nowych realiów państwa radzieckiego, przy jednoczesnych prześladowaniach na szeroką skalę, z drugiej strony miał swoje własne lokalne cechy, związane ze specyfiką południowej części Rosji i Kaukazu Północnego. Na szczególną uwagę zasługuje skład etniczny parafii krasnodarskiej, w której początkowo dominowali Polacy, ale stopniowo, wraz ze wzrostem liczby katolików ormiańskich, doszły specyficzne cechy życia religijnego, co znalazło odzwierciedlenie w liczbie księży ormiańskich i ich dużej roli w życiu parafii.

Nie zważając na lata prześladowań i dyskryminacji, katolicy w Rosji, w tym i Krasnodarze, zachowali identyfikację konfesyjną i byli w stanie odnowić działalność Kościoła rzymskokatolickiego w okresie postradzieckim, kiedy ponownie zaistniała możliwość swobodnego wyrażania swojej przynależności religijnej.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Materiały archiwalne

Centrum Dokumentacji Historii Najnowszej Kraju Krasnodarskiego

(Центр документации новейшей истории Краснодарского края)

ф. 8, оп. 1, д. 314. Кубанский окружной комитет ВКП(б). Отчеты и докладные записки о работе подотдела нацмен;

ф. 8, оп. 1, д. 415. Кубанский окружной комитет ВКП(б). Протоколы собраний польской секции;

Archiwum Państwowe Kraju Krasnodarskiego (Государственный архив Краснодарского края)

ф. 252, оп. 2, д. 1760. Войсковое хозяйственное правление Кубанского казачьего войска. О доставлении данных для составления статистических сведений о состоянии Кубанского казачьего войска за 1866 год.

ф. 318, оп. 2, д. 1998 Первое и второе казачьи отделения Штаба Кавказского военного округа. О назначении пособия из казны комитету по постройке римско-католической церкви в гор. Екатеринодаре.

- ф. 454, оп. 2, д. 3940 Канцелярия Начальника Кубанской области и Наказного Атамана Кубанского казачьего войска. Отчеты и выборы благотворительных обществ.
- ф. 454, оп. 2, д. 4027 Канцелярия Начальника Кубанской области и Наказного Атамана Кубанского казачьего войска. Отчёты благотворительных обществ.
- ф. 454, оп. 2, д. 4868 Канцелярия Начальника Кубанской области и Наказного Атамана Кубанского казачьего войска. О римско-католическом духовенстве.
- ф. 454, оп. 2, д. 6157 Канцелярия Начальника Кубанской области и Наказного Атамана Кубанского казачьего войска. О разрешении Екатеринодарскому римско-католическому обществу помощи бедным открыть библиотеку-читальню
- ф. 801, оп. 1, д. 78 Коллекция документов церквей Кубани. Метрическая книга для записи родившихся за 1914 год, родившихся, браком сочетавшихся и умерших по Армянской католической церкви Екатеринодарской курации за 1915 год.
- ф. 801, оп. 1, д. 79 Коллекция документов церквей Кубани. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших по Армянской католической церкви Екатеринодарской курации за 1915–1920 годы.
- ф. 801, оп. 1, д. 80 Коллекция документов церквей Кубани. Метрическая книга для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших по Армянской католической церкви Екатеринодарской курации за 1917–1919 годы, родившихся, браком сочетавшихся за 1920 год; родившихся за 1921 год.
- ф. 801, оп. 1, д. 269 Коллекция документов церквей Кубани. Метрическая книга для записи браком сочетавшихся по Римско-католической церкви (Розария Пресвятой Девы Марии) за 1861–1920 годы.
- ф. 801, оп. 1, д. 272 Коллекция документов церквей Кубани. Метрическая книга для записи родившихся по Римско-католической церкви (Розария Пресвятой Девы Марии) за 1904–1917 годы.
- ф. 801, оп. 1, д. 273 Коллекция документов церквей Кубани. Метрическая книга для записи умерших по Римско-католической церкви (Розария Пресвятой Девы Марии) за 1914–1920 годы.
- ф. р-65, оп. 1, д. 54 Управление полномочного представителя правительства РСФСР при всех заграничных организациях помощи голодающим по Кубано-Черноморской зоне. Опись имущества Католической миссии.
- ф. р-102, оп. 1, д. 284 Кубано-Черноморский областной отдел управления Исполнительного Комитета Кубано-Черноморского Совета рабочих, крестьянских, красноармейских, казачьих и горских депутатов. Протоколы заседаний комиссии по изъятию церковных ценностей и описи церковного имущества.
- ф. р-365, оп. 1, д. 430 Кубано-Черноморский областной отдел народного образования Исполнительного Комитета Кубано-Черноморского Областного Совета рабочих, крестьянских, красноармейских, казачьих и горских депутатов. Переписка с польской секцией, подотделом единой трудовой школы об организации работы школ национальных меньшинств.

- ф. р-365, оп. 1, д. 579 Кубано-Черноморский областной отдел народного образования Исполнительного Комитета Кубано-Черноморского Областного Совета рабочих, крестьянских, красноармейских, казачьих и горских депутатов. Статистические сведения о школах, подведомственных совету национальных меньшинств.
- ф. р-365, оп. 1, д. 593 Кубано-Черноморский областной отдел народного образования Исполнительного Комитета Кубано-Черноморского Областного Совета рабочих, крестьянских, красноармейских, казачьих и горских депутатов. Месячные отчеты о работе отдельных подразделов просвещения национальных меньшинств и копия инструкции для их деятельности.
- ф. р-365, оп. 1, д. 808 Кубано-Черноморский областной отдел народного образования Исполнительного Комитета Кубано-Черноморского Областного Совета рабочих, крестьянских, красноармейских, казачьих и горских депутатов. Протокол общего собрания граждан поляков г. Краснодара и отчеты польской публичной библиотеки.
- ф. р-365, оп. 3, д. 155. Личное дело и послужной список Годзевич Ядвиги Казимировны.
- ф. р-365, оп. 3, д. 217 Личное дело и послужной список Держановской Станиславы Михайловны.
- ф. р-868, оп. 1, д. 3 Краснодарская (городская) Польская школа № 30 1-й ступени Кубанского окружного отдела народного образования. Протоколы общих собраний поляков и родителей учащихся школы о выборах попечительного совета и комитета содействия. 1923–1924 гг.
- ф. р-890, оп. 1, д. 820 Кубанский окружной отдел народного образования Исполнительного Комитета Кубанского Окружного Совета рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. Копии циркуляров и распоряжений Народного комиссариата просвещения о культурно-просветительной работе среди национальных меньшинств, планы и отчеты по этому же вопросу.
- ф. р-890, оп. 1, д. 1569 Кубанский окружной отдел народного образования Исполнительного Комитета Кубанского Окружного Совета рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. Ведомости на выдачу заработной платы сотрудникам школ подростков № 1 и № 20 „польской” за октябрь 1926 года.
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (Российский Государственный Исторический Архив)
- ф. 821, оп. 1, д. 1466 Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД. 1871 г. Материалы к всеподданнейшему отчету министра внутренних дел за 1871 год.
- ф. 821, оп. 125, д. 2412 Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД. Дело о разрешении принять 6000 руб., пожертвованные настоятелем Екатеринодарской римско-католической церкви Кубанской области римско-католическим священником И. Канумовым и о признании за этой церковью прав собственности на приобретенный ею участок земли со строениями в городе Екатеринодаре.

Literatura

- Апостолов Л.Я., *Географический очерк Кубанской области (извлечения)*, в: *Ландшафт, этнографические и исторические процессы на Северном Кавказе в XIX–начале XX века*, сост. П.А. Кузьминов, Нальчик 2004.
- Боголюбов А.А., *Поляки на Северном Кавказе в XIX–XX вв.*, Краснодар 2008.
- Бондарь В.В., *Войсковой город Екатеринодар. 1793–1867 гг.: Историко-культурная специфика и функциональная роль в системе городских поселений Российской империи*, Краснодар 2000.
- Бридня О.П., *Польские этюды: поляки на Кубани в XIX–XX вв.*, в: *Поляки в России: XVII–XX вв.*, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2003.
- „Военный вестник” nr 636 z 15.10.1916.
- Гурьянов А.Э., *Обзор советских репрессивных кампаний против поляков и польских граждан*, в: *Польская ссылка в России XIX–XX веков: Региональные центры*, Казань 1998.
- Екатеринодар-Краснодар. 1793–1993: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи*, ред. И.Ю. Бондарь, Краснодар 1993.
- Жлоба Е.В., „Польская операция” НКВД 1937–1938 гг., в: *Поляки в России: история и современность*, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2007.
- Кавказский календарь на 1917 г.*, ред. Н.П. Стельмащук, Tiflis 1916.
- Козлов-Струтинский С., *Краснодар*, в: *Католическая энциклопедия*, т. 2, Москва 2005.
- Козлов-Струтинский С., Парфентьев П., *История Католической Церкви в России*, СПб. 2014.
- Колесов В.И., *Польские национальные школы в Кубано-Черноморской области: образование и идентичность*, в: *Поляки в России: XVII–XX вв.*, ред. А.И. Селицкий. Краснодар 2003.
- Кропачев С.А., „Польская” и другие „национальные” операции НКВД СССР, в: Кропачев С.А., *Десять лет, изменившие страну. Проблемы отечественной истории и историографии середины 1930–1940-х гг.*, Краснодар 2006.
- Кропачев С.А., Селицкий А.И., *Мартиролог поляков Кубани. Репрессированные в ходе „польской операции” НКВД 1937–1938 гг.*, Майкоп 2016.
- Леусян О.А., „День Польши” в Екатеринодаре в ноябре 1914 г., в: *Поляки в России: XVII–XX вв.*, ред. А. И. Селицкий, Краснодар 2003.
- Лиценбергер О.А., *Римско-католическая церковь в России: история и правовое положение*, Саратов 2001.
- Матвеев О.В., *Поляки Кубано-Черноморской области в контексте истории партийной повседневности 1920-х гг.*, в: *Поляки в России: эпохи и судьбы*, ред. А.И. Селицкий. Краснодар 2009.
- Меленберг А., Козлов-Струтинский С., *Кавказ*, в: *Католическая энциклопедия*, т. 2, Москва 2005.
- „Новая Заря” nr 941 z 12.12.1909.

- Обзор Кубанской области по 1910 год включительно*, ред. А.И. Кияшко, opracowanie П.П. Орлов, Екатеринодар 1911.
- Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1900 год*, Екатеринодар 1901.
- Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1902 год*, Екатеринодар 1903.
- Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1905 год*, Екатеринодар 1906.
- Отчёт начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска о состоянии области за 1913 год*, Екатеринодар 1914.
- Очерки истории Кубани с древнейших времён по 1920 г.*, ред. В.Н. Ратушняк, Краснодар 1996.
- Памятная книжка Кубанской области на 1881 год*, Екатеринодар 1881.
- Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, ред. Н.А. Тройницкий., т. 65, СПб. 1905.
- Петров Н.В., Рогинский А.Б., „Польская операция” НКВД 1937–1938 гг., в: *Репрессии против поляков и польских граждан*, сост. А.Э. Гурьянов. М. 1997.
- Петросян А., *Франги: историко-этнографическое исследование*, <https://forum.hayastan.com/topic/39656-%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%82-%D0%BF%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%BD-%C2%A-B%D1%84%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B8%C2%BB/> (dostęp: 28.09.2023).
- Петраки Дж., *Папская миссия помощи России. 1921–1923 гг.*, в: *Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX в.*, ред. Е. С Токарева, А. В Юдин, СПб. 2003.
- „Свободное слово” nr 165-29 z dnia 11.02.1918.
- Селицкий А.И., *Екатеринодарское римско-католическое общество пособия бедным как центр польской общественной жизни*, в: *Конфессиональные факторы в истории и культуре славянских народов и их соседей*, ред. Э.Г. Вартамян, О.В. Матвеев, Краснодар 2012.
- Селицкий А.И., *Из истории армяно-католиков на Северном Кавказе*, в: *Армения и армяне в контексте мировой культуры*, ред. А.А. Кочергин, Краснодар 2008.
- Селицкий А.И., *Общественно-культурные организации поляков Кубанской области и Черноморской губернии на рубеже XIX–XX вв.*, в: *Поляки в России: эпохи и судьбы*, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2009.
- Селицкий А.И., *Польское книжное наследие в собрании Римско-католического костёла в Екатеринодаре (Краснодаре)*, в: *Polonia. Исследования о Польше и поляках*, т. 1, ред. А.И. Селицкий, Краснодар 2018.
- Селицкий А.И., *Поляки Екатеринодара в годы Первой мировой войны*, „Kavkaz – przeszłość–teraźniejszość–przyszłość”, 2017, nr 3.
- Селицкий А.И., *Поляки на Кубани: исторические очерки*, Краснодар 2008.
- Селицкий А.И., *Ядвига Годзевич: подвижник образования*, „Польские ведомости. Издание поляков Юга России” 2014, nr 2 (42).

- Токарева Е.С., *Приключения иезуита в России: Как советская власть боролась с о. Эдмундом Уолшем (1922–1923 гг.)*, „Электронный научно-образовательный журнал «История»” 2021, т. 12, Выпуск 8 (106), <https://history.jes.su/s207987840016690-8-1/> (dostęp: 28.09.2023).
- Фролов Б.Е., *Переселение Черноморского казачьего войска на Кубань*, „Historia Caucasica” 2005, Вып. 4.
- Юдин А., *Армянская католическая церковь*, w: *Католическая энциклопедия*, т. 1, ред. Г. Цёрох, Москва 2002.
- Chmielecki T.T., *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń 1998.
- Elenchus cleri saecularis ac regularis Dioecesis Seinensis seu Augustoviensis pro Anno Domini 1914*, [b.d.m.w.].
- Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis Anno Domini 1915*, w: *Kalendarium liturgicum Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis nec non Camenecensis...A.D. 1915 servandum*, [b.m.d.w.].
- Legieć J., Latawiec K., *Depolonizacja i rusyfikacja na prawobrzeżnej Ukrainie 1869–1880. Czasy generałów-gubernatorów Aleksandra Dondukowa-Korsakowa i Michaiła Czertkowa (Historia i materiały)*, Kielce 2022.
- Legieć J., Latawiec K., *Prawobrzeżna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)*, Kielce 2018.
- Mądzik M., *Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków w Gruzji na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 1987.
- Mądzik M., *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin 2011.
- Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D., *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, wyd. 2, Lublin 2014.
- McNamara P.J., *A Catholic Cold War: Edmund A. Walsh, S. J., and the Politics of American Anticommunism*, New York 2005.
- „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” R. 10, 1935, nr 6.
- Misje Jezuitów na Wołyniu*, oprac. M. Dębowska, S. Augustynek, Biały Dunajec–Ostróg 2019.
- „Monitor Polski” R. 21, 1938, nr 261.
- Piwnicki G., *Polacy wojskowi i zesańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001.
- Trythall M.P., *The Little Known Side of Fr. Edmund Walsh: His Mission to Russia in the Service of the Holy See*, „Studi sull’Oriente Cristiano” 2010, Vol. 14/1.
- Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, wstęp, wybór i opracowanie M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018.

O autorze:

dr Aleksander Sielicki – docent Kubańskiego Państwowego Uniwersytetu w Krasnodarze.

Zainteresowania naukowe – historia średniowiecza oraz historia polskiej szlachty, heraldyka i genealogia, dzieje polskiej diaspory i katolicyzmu w Rosji, etnopolityczna historia Kaukazu. Działacz polonijny.

e-mail: poloniakubania@mail.ru

odebrano · received: 2.03.2025 — zaakceptowano · accepted: 9.07.2025